संत कान्होपात्रा : जीवन व अभंग विशेष

प्रा. डॉ. शिवाजी तुकाराम पाटील
मराठी विभाग प्रमुख व मार्गदर्शक , मा. ह. महाडिक कला व वाणिज्य महाविद्यालय ,
मोडनिंब, ता. माढा जि. सोलापूर.

प्रस्तावना:-

महाराष्ट्र ही संतांची आणि विरांची भूमी आहे. या भूमीत अनेक संत आणि महंत होऊन गेले. हया संताच्या शिकवणूकीतून उपदेशातून त्यांच्या जीवन कार्यातून महाराष्ट्र संस्कृतीला समाजमनाला प्रबोधन करण्याचे काम संत मंडळींनी केले. त्यातील एक संत कवयित्री म्हणजे कान्होपात्रा होय.

कान्होपात्रा ही मंगळवेढा येथील संत होय. तिचा जन्म मंगळवेढा येथीलच शामा गणिकेच्या (नायकीणीच्या) घरी झाला. तिचा कालखंड शके १३९० इ.स. १४६८ हा आहे. घ्कान्होङ हे तिचे नाव घ्पात्राङ हा व्यवसाय यादव काळात घ्पात्राङ हा शब्द गणिका नावाने ओळखला जात असे. असे डॉ. विद्याधर पारंगणकर सांगतात.

लहानपणी तिला नृत्य गायन शिकवण्यात आले. पण आईप्रमाणे कान्होपात्राने व्यवसाय केला नाही. कुठल्याही पर पुरुषाला आपला सुंदर देह न देता, कलंकीत न होऊ देता. पंढरीच्या पांडुरंगाचा धावा केला. बेदरच्या बादशहाने कान्होपात्राने विठ्ठलाच्या चरणी आपले देहभान अर्पण केले. पंढरपुरच्या भक्तीमय वातावरणाने ती भाराऊन गेली. अवघी विठ्ठलमय झाली. विठ्ठलालाच तिने आपला सर्वसर्वा मानले. त्यालाच आपले सर्वस्व अर्पण केले. सकल संतगाथेत तिच्या नावावर २३ अभंग आहेत. कान्होपात्राला आपल्या जीवना विषयी दु :ख वाटत होते. तिच्या आईचे जीवन आपल्या वाटयाला येते की काय याची भिती मनात दाटत होती. तरीही ती स्वत ला सावरते विठ्ठलाची ओढ धरते तेव्हा आपल्याच अभंगातुन म्हणते.

"पतित तू पावना | म्हण विसी नारायणा ||
तरी सांभाळी वचन | ब्रीद वागविसी जाण
याती शुध्द नाही भाव | दुष्ट आचरण स्वभाव ||
मुखी नाम नाही | कान्होपात्रा शरण पायी ||"

वरील अभंगातून ईश्वराला विनंती करते आहे. तुम्ही पतितांचे ईश्वर आहात याती शुध्द नाही. मुखी नाम नाही. माझे जीवन कलंकीत आहे. तुम्हीच वचन संभाळा मला पदरात घ्या अशी आर्जव करते.

"घ्यारे घ्यारे मुखी नाम | अंतरी धरु नीया प्रेम ||
ऐसी नाममाला | कान्होपात्रा ल्याली गळा ||
ज्याचे घेता मुखी नाम | धाकी पडे काळ यम ||"

वरील अभंग हा नामस्मरणाचे महत्व विशद करतो नामस्मरणाचे महत्व कीती अगाध आहे याची प्रचिती वरील अभंगावरुन येते. तिने इतर सामान्यजनांनाही आवाहन केले आहे की, घ्यारे घ्यारे मुखी नाम | अंतरी धरु नीया प्रेम || कान्होपात्रा भक्ती मार्ग शिकवितात. मनामध्ये प्रेमाची भावना ठेवायला सांगतात. विषयत्याग करा आणि नामभक्ती करा असा उपदेश ती आपल्या अनेक अभंगातून करताना दिसते.

कान्होपात्रेला सुध्दा इतर संत मंडळी प्रमाणे पंढरीची ओढ आहे. संत व वारकरी यांना भेटण्यासाठी ती आतुर झालेली आहे. जेव्हा तिला पंढरीच्या पांडुरंगाचे संतांचे वारक-यांचे दर्शन होते. तेव्हा तिला तिच्या जिवनाचे सार्थक झाल्याचा आनंद ती खालील अभंगातून व्यक्त करते.

हरली ती भूक तहान निमाली |
संतांची देखीली चरणांबुजे |
कीर्तनाचे रंगी आनंदे नाचतां |
कान्होपात्रा चित्ता समाधान |

आळंदीला गेल्यानंतर ज्ञानेश्वरांच्या समाधीचे दर्शन घेतल्यानंतर तर तिला धन्य धन्य वाटते.

" धन्य कान्होपात्रा आजी भाग्याची झाली |
भेटी झाली ज्ञानदेवाची म्हणो निया ||"

कान्होपात्राच्या बाबतीत ह. श्री. शेणोलीकर म्हणतात की, निष्ठा, निर्धार आणि विश्वास यांची प्रत्यक्ष मुर्तीच ठरते. वेश्येच्या कुळात जन्म घेऊनही संतमंडळात आपले नाव अजरामर करुन ठेवले, हे तिचे व्यक्तिवैशिष्टये होय. पण त्याच बरोबर 'भक्ती गा येथ सरे | जाति अप्रमाण किंवा पापयोनी हि अर्जुना | का वैश्य शुद्र अंगना | माते भजता सदना | माझिया येतीङ असे आश्वासन देणा-या भक्ती मार्गाच्या औदार्याची प्रत्यक्ष प्रचीती कान्होपात्रेच्या या कथेवरुन येते, यात शंका नाही."

'पुरविली पाठ न सोडी हा खेळ |
अधम चांडाळ पापराशी ||
मोकलीन आस जाहले मी उदास |
घेई कान्होपात्रेस हदयात ||'

या सारख्या आत्मचरित्रपर उदगारावरुन कान्होपात्रेच्या ऐहिक जीवनातील कारुण्यातून तिचे काव्य स्फुरले हे स्पष्ट होते.

' दीन अनाथ अन्यायी | शरण आल्ये विठाबाई' यासरख्या रचनेतून वारंवार उदगार तिच्या तोंडून निघतात. कारण तिचे जीवन म्हणजे करुणरसाची सरिताच होती.

'मज अधिकार नाही | भेटी देई विठाबाई ध यासारख्या रचनेतून आपल्या हीन जातीचे घ्सामाजिक दुखणेङ च तिने व्यक्त केले आहे. कान्होपात्रेच्या या सा-या अभंगांना घ्प्रासादिक भावकाव्येङ संबोधून गं.बं. ग्रामोपाध्ये म्हणतात, कान्होपात्रेचे अभंग म्हणजे तिच्या भावनांचा स्वच्छ बिलोरी आरसाच आहे.'
बेदरचे बोलावणे आल्यावर

पतित पावन म्हणिसी आधी |
तरी का उपाधी भक्तामागे ||
तुझे म्हणवीता दुजे अंगसंग |
उणेपणा सांग कोणाकडे ||
सिंहाचे भातुके जंबुक पै नेता |
थोराचिया माथा लाज वाटे ||
म्हणे कान्होपात्रा देह समर्पणे |
करावा जतन ब्रीदासाठी

वरील अभंगातून ती विठ्ठलाला शरणागती दर्शवते विठ्ठलाचा धावा करते, तिची अस्वस्थता, घालमेल एकटेपणा तसेच व्रतस्थ आणि उज्ज्वल व्यक्तिमत्वाचे दार्शन घडते.

घ्नको देवराया | अंत आता पाहू | प्राण हा सर्वथा फुटो पाहे || वरील अभंगातून भावनेची आर्तता, विनंती कळकळ स्पष्टपणे दिसून येते. भक्तीच्या उत्कट अनुभूतीचा आविष्कार असून गं.ब. ग्रामोपाध्ये म्हणतात, कान्होपात्रेच्या कारुण्याचे कारण तिच्या अपार्थिव जीवनापेक्षा पार्थिव जीवनातच अधिक आहे.ङ नटवे सौंदर्य , फसवे प्रेम, विषयत्याग याकडे पाठ फिरवून तिने अक्षय आनंदाचे स्थान पंढरीनाथ निवडला व स्वदेह त्याच्या चरणीच वाहिला.

कान्होपात्रेबददल विचारवंताची मते :

गं.ब. ग्रामोपाध्ये म्हणतात. " कान्होपात्रेचे अभंग म्हणजे तिच्या भावनांचा स्वच्छ बिलोरी आरसाच आहे." **डॉ. अ. ना. देशपांडे म्हणतात** " संत कान्होपात्रा ही ईश्वराला सर्वभावे शरण गेलेली एक श्रेष्ठभक्त आहे. भक्ती, करुना या रसाची उत्कट व जिवंत प्रतिती आपल्या वाणीतून प्रकट करणारी ती एक प्रभावी कवयित्री होय."

डॉ. प्रकाश देशपांडे म्हणतात, "संत कान्होपात्रेने संकटावर मात करण्यासाठी निवडलेला भक्तिमार्ग हाच त्या काळातील स्त्रीमुक्तीच्या वाटचालीचा एक मार्ग होता."
पंढरीच्या विठ्ठल मंदिरात दक्षिणव्दारी तरटीच्या वृक्षाखाली तिची समाधी आहे.

ह. श्री. शेणोलीकर म्हणतात की,

दीन अनाथ अन्यायी | शरण आले विठाबाईङ यासारखे उदगार वारंवार तिच्या तोंडून निघतात कारण तिचे जीवन म्हणजे करुन रसाची सरिताच होती. तिच्या रचनेत प्रेमानंदापेक्षा करुणरसाचाच प्रकर्ष जाणवतो. तिचे अभंग म्हणजे तिच्या भावनांचे करुणरम्य प्रतिबिंबच होय. साध्या सोप्या नि अनलंकृत भाषेत ती आपले अंत : करण उघडं करते. मधूनच घ्सिंहाचे भातुके जंबुक पै नेता | थोरांचिया माथा लाज वाटेङ किंवा हरिणीचे पाडस व्याऱ्हरे धरियेले | मजलागी जहाले तैसे देवा || यासारखी एखादी रसरशीत निसमर्पक उपमादृष्टांताची ओळ ती लिहून जाते. त्यांच्या योगाने आपल्यावरील संकटाचे जिवंत चित्रच ती डोळयापुढे उभे करते. कधी कधी माझे माहेर पंढरी | सुखे नांदु भिमातीरी |ङ किंवा ध अवघाचि संसार सुखाचा करीन | आनंदे भरीन तिन्ही लोक ||ङ घ्धन भाग्य आजी डोळिया लाधले | म्हणोनी देखिले विठ्ठल चरण || असे हर्ष निर्भर वृत्तीचे उदगारही कान्होपात्रेच्या तोंडून बाहेर पडतात.

कान्होपात्रेच्या अंत : करणातील व्याकुळता विलक्षण परिणामकारक पणे प्रकट होते. कान्होपात्रेचे काव्य म्हणजे भक्ताच्या उत्कट अनुभूतीचा सात्विक आविष्कार आहे.

समारोप:

संत कान्होपात्रेचे जीवनचरित्र व तिची अभंगनिर्मीती ही संत वाङःमयाला, मराठी माणसाला मिळालेली एक भक्तीची धनसंपदा आहे. मराठी सारस्वत : मध्ये प्रांजळ पवित्र, शुध्द मनाचे शब्द वैभव देणारी एक भावनिक पातळीवरची कवयित्रि होय. तिच्या अभंगातून सुखदुःखाची जाणिव होते. तसेच तिचे अभंग म्हणजे स्त्री जीवनाची आर्तता होय. एक प्रकारची सुखदुःखात्मक कहानीच होय. संत कान्होपात्रा विठ्ठलाच्या भक्तीने इतकी भारावून गेली होती की, त्याच्याच चरणस्पर्शाने तिने आपले सारे जीवन विठ्ठलाच्या चरणी समर्पण केले होते. त्यामुळे ती आजही अमर वाटते. तिच्या अभंगातून भावकोमल मनाचे दर्शन घडते. तिचे अभंग सहज, साधे, सोपे, सरळ आहेत. कान्होपात्रेच्या अभंगातून व्यथा, वेदना व्यक्त होताना दिसतात. त्यांने जनसामान्यांना भक्तीमार्ग शिकविला त्याचबरोबर नामस्मरणाचे महत्व विशद केले. विषयत्याग करण्यास सांगितले. एकूणच तिच्या अभंगातून संत ज्ञानेश्वर, नामदेव इत्यादी महान संताविषीचा आदरभाव, विठ्ठलविषयीचा भक्तीभाव, विठ्ठलभेटीची तळमळ आणि परमार्थाच्या वाटचालीतील अनुभव प्रभावीपणे व्यक्त होताना दिसतो. शेवटी असे म्हणावेसे वाटते की, संत कान्होपात्रेच्या जीवनचरित्राचा व अभंगाचा एक स्त्री म्हणून अभ्यास होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथसुचि :-

१) कुलकर्णी गो. म : संतसाहित्य
काही निरीक्षणे
प्रथमावृत्ती ऑक्टो. १९९४, मेहता पब्लिशिंग
हाऊस पुणे.
२) नसिराबादकर ल. रा : प्राचीन मराठी वाङःमयाचा इतिहास
आठवी आवृत्ती : जुलै २००५
फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
३) मरकड दादा : मध्ययुगीन मराठी वाङःमयाचे स्वरुप
प्रथमावृत्ती २१ ऑगस्ट २०१३
स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे.
४) शेणोलीकर ह. श्री. : प्राचीन मराठी वाङःमयाचे स्वरुप
सहावी आवृत्ती १९८७, मोघे प्रकाशन, पुणे
५) देशपांडे अ. ना. : प्राचिन मराठी वाङःमयाचा इतिहास